

ТВОРЧА СПАДЩИНА О. КУЛЬЧИЦЬКОГО ТА ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОЇ АКТИВНОСТІ

*120-річчю з дня народження
О. Кульчицького присвячується*

Однією з актуальних проблем сучасної української психології є проблема особистісної активності. Саме активності, а не діяльності, як постулювалося в радянському діяльнісному підході.

Особистісна активність – це внутрішня орієнтованість на пристрасне, діяльне ставлення та зміни в інтрапсихологічних та інтерпсихологічних зв'язках, що реалізується в діях на благо іншого чи інших, спогляданні чи створенні красивого, пошуках істини та наближенні до сакрального, трансцендентного. Вершинні прояви особистості є активним виявом цінностей та вищих прагнень людини. Особистісно активний суб'єкт – це людина, схильна до конструктивних перетворень у внутрішньому та зовнішньому світах.

До категорії активності зверталися мислителі різних століть та різних методологічних орієнтирів. У творі українського філософа, психолога, представника української діаспори Олександра Юліановича Кульчицького “Основи філософії та філософічних наук” часто підкреслюється активний характер психічних явищ та функцій. Про явище особистісної активності вчений писав, не позначаючи цього явища спеціально, втім, завжди маючи на увазі, що психіка активна та є підґрунтям для розкриття, функціонування та розвитку особистості (“вся психіка особистісна”, – як би зауважив сучасний дослідник М. Папуча¹).

Описуючи теорію О. Кульчицького як одне з надбань вітчизняної психології, В. Рибалка писав: “Філософські, психологічні та педагогічні пошуки О. Кульчицького спрямовані на вивчення сутності, походження, самозвершення і призначення людської особистості (він використовує також терміни “персона”, “особа”, “особовість”)². Тим самим підкреслюється орієнтація теоретичних побудов О. Кульчицького на сутнісні та вершинні аспекти буття особистості в світі. Персонологічні ідеї видатного українця-емігранта перегукуються з досягненнями гуманістичної психології (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Ро-

¹ М. В. Папуча, *Внутрішній світ людини та його становлення*, Ніжин, 2011, 656 с.

² В. В. Рибалка, *Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці*, О. 2009, с. 153.

джерс), творчим спадком гештальтпсихології (М. Вертгеймер, В. Кюлер, К. Коффка, К. Левін), з перевідкриттям у кінці ХХ – на початку ХХІ століття (особливо для зарубіжної психології) ідей культурно-історичної психології Л. Виготського, з сучасними концепціями української генетичної психології С. Максименка, українською психологічною герменевтикою Н. Чепелевої та Т. Титаренко, раціогуманізмом Г. Балла тощо.

Олександр Юліанович Кульчицький (Олександр Шумило фон Кульчицький, 1895–1980) – український філософ, психолог, вчений, який більшу частину свого професійного життя змушений був жити і творити поза межами України.

Концепція О. Кульчицького, на думку Т. Гончарук³, є націонал-персоналістичною. При цьому слід погодитися з дослідницею творчості великого українського науковця-емігранта в тому, що варіантів персоналізму багато. Можна виокремити американський, французький, російський персоналізм. О. Кульчицький був творцем авторського підходу в персоналізмі. Судячи з книги “Основи філософії та філософічних наук”, на психологічні погляди вченого суттєво вплинули ідеї Лерша, Шпрангера, Шпенглера, Ліпса, Клагеса та гештальт-психологів (яких, щоправда, О. Кульчицький цитує рідко, підкреслюючи, втім, цілісний характер психічних явищ та говорячи про психіку як цілість у цілісному світі).

Категорія активності, якщо розглядати її в руслі персоналізму О. Кульчицького, повинна бути пов’язана з трьома основними підвалинами психічного життя людини – пізнанням, почуванням (переживанням) та прямуванням.

Зв’язок особистісної активності, як її можна розуміти на сучасному етапі розвитку психологічної науки, з пізнанням, набуває емпіричного та змістовного наповнення, якщо проаналізувати його в руслі ідей когнітивної психології. Проте О. Кульчицький розумів пізнання по-іншому. До пізнання Олександр Юліанович відносив сприймання і мислення. Втім, О. Кульчицький розумів сприймання досить широко, відносячи до цього поняття і те, що ми зараз називаємо сприйманням, і те, що ми називаємо відчуттями. Мислення розумілося вченим як пізнання істотного у його зв’язках та відношеннях, виражених у поняттях та судженнях.

³ Т. В. Гончарук, *Олександр Кульчицький в контексті світової філософії*, Тернопіль, 2005, 280 с.

Особистісна активність ґрунтується на пізнанні як на своїй основі, оскільки справжні акти особистості мусять бути обдуманими, зваженими, цілеспрямованими. З іншого боку, особистісна активність є фактором розвитку пізнання: формуючи мотивацію досягнути істину або ж хоча б зрозуміти суттєві особливості певної життєвої ситуації, активність особистості стимулює поступ пізнання, будучи при цьому найтіснішим чином пов'язана з інтелектуальною активністю, за Д. Бого-явленською.

Пізнання як психічна функція є активним у своїй сутності, про що свідчать як тексти О. Кульчицького, так і сучасні дослідження в галузях когнітології, герменевтики, психологічної феноменології. А. Карась, аналізуючи працю О. Кульчицького “Основи філософії та філософічних наук”, відзначає: “Окрім того, підкреслено активну природу мислення, яка не завжди є помітною за законами формальної логіки”⁴. Активна природа мислення є передумовою та водночас наслідком особистісної активності як творчої предиспозиції індивідуальності.

Аналізуючи мнемічну функцію, О. Кульчицький писав: “Пам’ять виступає функцією, що має тенденцію до якомога адекватного відтворення зображень, які ми колись мали; фантазія – це функція, спрямована на зміну матеріалу пам’яті і творення нових зіставлень із матеріалу спогадів”⁵. Слід частково погодитися з такою думкою, адже уява, фантазія – це щось якісно більше, ніж пам’ять, особливо – творча уява. За допомогою уяви людина може піднятися над модусом повсякденності свого існування; уява уможливорює творчий процес – від написання наукової статті до створення музичних, літературних творів, картин, скульптур тощо. Як уява, так і пам’ять людини мають активний характер та є необхідними передумовами функціонування і розвитку особистісної активності.

Зв’язок особистісної активності з почуванням (переживанням) відображає почуттєві, пристрасні, афективні моменти буття особистості. У концепції М. Папучі постулюється, що переживання є переведенням у “своє-живе”, що пережити означає зробити своїм, втілити у свій досвід. Вказуючи на те, що у переживанні людина звертається до себе, усвідомлюючи свої стани, О. Кульчицький писав: “Універсаль-

⁴ А. Карась, *Філософія Олександра Кульчицького (вступна стаття)*, [в:] О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, матеріали упорядкував і здійснив наукову редакцію Анатолій Карась, Мюнхен; Л., 1995, с. 13.

⁵ О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 73.

ність почуттів полягає в тому, що вони саме як окресленості нашого “я” виявляються в усіх свідомих психічних явищах, тобто психічні явища завжди всенаявні”⁶. Ця пронизаність свідомих психічних явищ почуттями, пронизаність світу людини суб’єктивністю – це, як би позначили таке явище екзистенційні психологи, даність людського існування. Відома формула К. Горні, психоаналітика, яка вважала що образ “Я” складається зі знання про себе та ставлення до себе. Зазначене ставлення до себе – це одна з важливих “цеглинок” почування (переживання) як однієї з підвалин психічного життя людини. О. Кульчицький також вважав, що властивість активності є невіддільною від переживання “я” людиною. Іншими словами, “я” є активною інстанцією; з іншого боку, в активності створюється неповторна конфігурація “я”, що виявляється та втілюється в різних проявах людської особистості – як внутрішніх, так і зовнішніх. У цілому слід відмітити, що функції пізнання та почування (почуттів) взаємопереплетені: за допомогою почуттів людина також пізнає; крім того, самі почуття можуть стати об’єктом пізнання; у цілому процес пізнання пристрасний, може мотивуватися почуттями.

Прямування розумілося О. Кульчицьким як активне начало – це намагання як вияви гонів (потреб, бажань, інстинктів) та як акти волі. О. Кульчицький прагнув розробити цілісну модель функціонування психічного, до якої б входила і ендотимна підвалина, і персональна надбудова. Фактично, до змісту персональної надбудови входять явища, які в межах культурно-історичної психології Л. Виготського називаються вищими психічними функціями. Фактично, концепція О. Кульчицького – це спроба синтезу “глибинної” та “вершинної” психологій. При цьому слід відмітити значний гуманістичний потенціал підходу О. Кульчицького. Його концепція – це ствердження активного, конструктивного начала в людині. Психологічні ідеї О. Кульчицького розкривають перед нами їх автора як вченого глибоко освіченого, гуманного та патріотичного. Розвідки О. Кульчицького стосовно українського національного характеру є вираженням системних та багатоаспектних рефлексій автора щодо зазначеної проблеми. Так, український національний характер розкривається крізь такі призми та чинники, як “1) расові; 2) географічні (геопсихічні); 3) історичні; 4) соціопсихічні (суспільні); 5) культуроморфічні; 6) глибиннопсихічні

⁶ О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 70–71.

М. Наконечна, Творча спадщина О. Кульчицького...

(несвідомі)”⁷. Можна зробити висновок, що українська людина внутрішньо активна, схильна до переживання себе в світі і світу в собі.

Гони О. Кульчицький характеризував як “неясне почуття життєвої нестачі, наділене спроможністю розвивати рухові реакції, що мають своє завершення в усуненні цієї нестачі”⁸. У такому формулюванні гони найтіснішим чином пов’язані з Д-мотивами, про які писав А. Маслоу. Д-мотиви (дефіцитарні) протиставляються Б-мотивам (буттєвим). У сукупності ці два різновиди мотиваційних сил утворюють систему спонукань особистісної активності. При цьому справді творча, вільна, відповідальна, конструктивна особистісна активність здебільшого повинна поставати з Б-мотивів як форми вияву споконвічного прагнення людини до високого, духовного, трансцендентного, до спілкування, любові, дружби та актів творіння.

Для О. Кульчицького свідомість є дієвою, активною, такою, що має чинність. Безумовно, особистісна активність тісно пов’язана зі свідомими вимірами життя людини; водночас безсвідоме (особисте та колективне) та надсвідоме мають безперечний вплив на те, як людина може виявляти себе як особистість, про що свідчать праці психоаналітиків – починаючи з класичного підходу З. Фройда і до сучасних моделей психоаналізу.

Особистісна активність має і усвідомлені, і неусвідомлені аспекти. Лише частина несвідомих аспектів особистісної активності є дієвими чинниками поведінки людини зовні і її світовідчуття зсередини. Це так звані неусвідомлювані чинники свідомих дій (діяльнісний підхід у психології, зокрема у викладі Ю. Гіппенрейтер⁹). Залишаючи глибоке вивчення неусвідомлених аспектів особистісної активності представникам психоаналізу і суміжних галузей, зосередимося на усвідомлених аспектах особистісної активності людини.

О. Кульчицький писав:

“Здатність “розкидати” перед собою предмети зі свого оточення та охоплювати їх у внутрішньому психічному відтворенні завдяки функції пізнання дозволяє нам орієнтуватися у світі. Здатність усвідомлювати в собі свій власний стан, своє задовільне або незадовільне становище щодо свідомості, свідомість того, “як

⁷ О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 147.

⁸ *Ibid.*, с. 68.

⁹ Ю. Б. Гіппенрейтер, *Введение в общую психологию. Курс лекций*, Москва, 2000, 336 с.

себе почуватимемо”, дає нам орієнтацію у самих собі. У свідомості своєї настанови на зміну світу в потрібному для нас напрямку, в спричинювальній свідомості прямувань (намагань, прагнень, бажань, хотінь), звернених на зміну нашого становища у світі, наших життєвих обставин, здобуваємо можливість впливати на наше оточення, змінювати його й перетворювати в напрямку наших життєвих, згодом цивілізаційних і культурних, потреб”¹⁰.

Тим самим була обґрунтована потреба цілісного розгляду психічних проявів людини. Функції пізнання, почування та прямування тісно взаємопереплетені. Три аспекти – орієнтація в собі, орієнтація в світі та здатність до конструктивної перетворювальної активності – визначають специфічну своєрідність психічного в концепції О. Кульчицького. Ці аспекти опредметнилися в трьох названих автором сферах – почуванні, пізнанні та прямуванні, – які, в свою чергу, розподіляються за шарами ендотимної підвалини та персональної надбудови. Вінчає схему взаєморозташування психічних функцій “Я” як вища форма інтегрування цілісної особистості.

Досягнення гештальт-психології були відрефлексовані О. Кульчицьким та вплетені в канву його психологічних та філософічних текстів, що є очевидним, зокрема, в такій цитаті: “У цілісності існує особливий спосіб взаємодії внутрішніх взаємозалежних окремішностей (скажімо, зв’язок різних частин організму). Цей спосіб поєднання частин всередині цілісності називають структурою”¹¹. Традицію характеризування гештальтпсихології як структурної психології підтримував ще класик, методолог психологічної науки Л. Виготський¹². За Л. Виготським, гештальттеорію, персоналізм та марксистську психологію об’єднує “загальне твердження, що психологія як наука неможлива ні на основі емпіричної психології, ні на основі біхевіоризму, що є третій шлях, який стоїть над обома цими шляхами, і який дозволяє здійснити наукову психологію, не відмовляючись ні від одного з цих двох підходів, але об’єднавши їх у єдине ціле”¹³. На думку Л. Виготського, гештальтпсихологія обирає шлях природничо-наукової дисципліни, в той час як персоналізм В. Штерна – шлях ідеалістичної психології. Досягти діалектичної єдності та перейти на новий щабель розвитку

¹⁰ Ю. Б. Гиппенрейтер, *Op. cit.*, с. 56.

¹¹ О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 51.

¹² Л. С. Виготский, *Психология*, Москва, 2000, 1008 с.

¹³ *Ibid.*, с. 90.

М. Наконечна, Творча спадщина О. Кульчицького...

може загальна психологія, про яку мріяв Л. Виготський, – загальна дисципліна, яку “можна визначити як науку, яка отримує матеріали з низки часткових наук та здійснює подальшу обробку та узагальнення матеріалу, неможливі всередині кожної окремої дисципліни”¹⁴. Отже, ідеї гештальтпсихології, які активно розвивалися М. Вертгеймером, В. Коффкою, В. Кьолером у період 1912–1934 рр. у Німеччині, мали суттєвий світоглядний та методологічний вплив на психологів-мислителів ХХ століття. Невідомо, яким би було обличчя психології на сьогодні, якби гештальттеорія не припинила свого існування після еміграції вчених до США. Проте ідеї цілісності, структури, форми увійшли в золотий фонд світової психологічної думки і творчо осмислюються та використовуються в найкращих сучасних дослідженнях у галузі психології.

А. Карась, даючи загальну характеристику персонологічному підходу О. Кульчицького в його праці “Основи філософії та філософічних наук”, писав: “Нарощення свідомості, відкриття свідомості в індивідуальному існуванні пояснюється потребою духовного поступу в цілому. Онтологічною засадою такого поступу, згідно з ідеєю твору, є не що інше, як воління до життя, взяте у його альтруїстичному диференціалі (вимірі)”¹⁵. У цілому, читаючи тексти О. Кульчицького, можна відчувати, що для нього персональна надбудова (вищі психічні функції – за Л. Виготським) є незрівнянно важливішою і значимішою, ніж ендотимна підвалина, пов’язана з глибинно-психологічними аспектами буття особистості. І далі А. Карась продовжує свою думку: “Саме цей (альтруїстичний. – М. Н.) вимір воління є субстантивним щодо з’яви свідомості у житті. А з’ява свідомості – це і є з’ява людини”¹⁶. Отже, альтруїстичний вимір є конституюючим щодо появи свідомості – власне людського у людині. За О. Леонтьєвим¹⁷, особистість починається з вчинку. За М. Папучею¹⁸ – щоб здійснити вчинок, потрібно вже бути особистістю. За О. Кульчицьким, повинні існувати внутрішні передумови (альтруїстичний вимір воління) для появи свідомості, а остання, в свою чергу, сприятиме розвитку особистісного начала.

¹⁴ Л. С. Выготский, *Психология*, с. 35.

¹⁵ А. Карась, *Op. cit.*, с. 14.

¹⁶ *Ibid.*, с. 14.

¹⁷ А. Н. Леонтьев, *Начало личности – поступок*, Избранные психологические произведения: В 2 т., под ред. В. В. Давыдова и др., т. 1, Москва, 1983, 391 с.

¹⁸ М. В. Папуча, *Op. cit.*

Розглядаючи проблему свідомості, О. Кульчицький творчо використовує схему, запропоновану Т. Ліпсом, відмічаючи такі суттєві моменти свідомості, як зміст (орієнтованість на предмет), суб'єкт, “Я” (належність індивідуальності) та активність, чинність свідомості (її творчий характер).

Для нас особливо важливим є активний, дієвий характер свідомості, про який писав О. Кульчицький. Це є передумовою та модусною характеристикою особистісної активності. Якщо особистісна активність як субстанція є спрямованістю людини на благо, добро, красу, істину та святість, то одним із модусів особистісної активності є активна свідомість як настанова на творче сприймання світу та себе, на рефлексію щодо значимої для особистості проблематики, на перетворення себе в процесі самовиховання, саморозвитку, руху до індивідуальності. Іншими модусами особистісної активності є просоціальність як рух особистості до блага – іншої людини або ж групи людей (у цьому контексті можна провести чітку паралель між просоціальністю та альтруїстичним виміром воління, про який написано вище).

Третя частина свідомості у запропонованій схемі віддзеркалює усвідомлені аспекти особистісної активності людини та принципове незведення особистісної активності до імпульсивності, реактивності, діяльності за шаблоном. Свідомості людини іманентно притаманна активна спрямованість на споглядання, перетворення або ж діалог. Усвідомлені аспекти особистісної активності творчо синтезують прямування особистості до цілей, принципів та ідеалів, які є актуальними для людини. При цьому надзвичайного значення набуває моральний розвиток індивіда, його здатність піднятися над теперішністю ситуації, виокремити моральний сенс життєвої задачі та прийняти рішення, маючи при цьому мужність його дотримуватися.

Геніальний український філософ С. Кримський писав: “Відповідно Київ був центром формування греко-слов'янської православної цивілізації, що успадкувала традиції античності та Візантії. Виразом цього став храм Софії Київської, ідейно-художня програма якого проголошувала ідею софійності, розглядання буття як втілення божественних смислів”¹⁹. Тенденція розгляду “буття як втілення божественних смислів” прослідковується і у творчості О. Кульчицького.

¹⁹ С. Кримський, *Київ у контексті метаісторії*, [в:] С. Кримський, *Ранкові роздуми. Зб. ст.*, К., 2009, с. 94.

Так, А. Карась зауважував: “Ми вже наголошували на тому, що автор праці схильний розглядати особу крізь призму персоналізму – тобто готовності її до дії під контролем духовних вартостей і самопізнання”²⁰. У цьому твердженні можна виокремити три смислові блоки: 1) окреслювання концепції Кульчицького як персоналістичної; 2) важливість “духовних вартостей і самопізнання” як одного з варіантів “втілення божественних смислів” у індивідуальному бутті особистості; 3) особистісна активність суб’єкта, готового “до дії під контролем духовних вартостей і самопізнання”. Таким чином, персоналізм О. Кульчицького аксіологічно спирається на цінності активності, відповідальності, духовності та софійності як орієнтованості на внутрішній шлях індивідуальності до божественних смислів.

Розглядаючи український тип характеру, О. Кульчицький визначає його як орієнтований на самозаглиблення, “занурення у власне єство”²¹. Іншими словами, ті ж цінності активності, відповідальності, духовності та софійності притаманні теоретичному узагальненню О. Кульчицьким специфічних особливостей українського національного характеру. Для О. Кульчицького українська людина внутрішньо активна, схильна до переживання себе в світі і світу в собі. Автор підсумовував свої погляди на українську характерологію таким чином: “Отже, роль української людини у подоланні кризи сучасної культури зумовлюється тими обставинами, що вона, пізно виступивши на арену світової історії, має кращі дані оминати помилки Заходу та оптимально завершити синтез психічних шарів і смуг”²². Шлях до самовдосконалення О. Кульчицький бачить в інтегральному поєднанні ендотимної підвалини та персональної надбудови, а також функцій пізнання, почування та прямування. Така спрямованість до цілісності, до внутріособистісної єдності перегукується з ідеями К. Г. Юнга про індивідуацію, А. Маслоу та К. Роджерса про самоактуалізацію та самореалізацію, Ш. Бюлер про життєвий шлях особистості. Концепцію О. Кульчицького можна розглядати як таку, що йшла на рівні з досягненнями світової психологічної думки середини ХХ століття і водночас актуалізувала своєрідність української персонології, що виражалося в створенні оригінальної схеми психічних процесів та функцій

²⁰ А. Карась, *Op. cit.*, с. 19.

²¹ *Ibid.*, с. 20.

²² О. Кульчицький, *Основи філософії і філософічних наук*, с. 162.

(шарів та смуг психічного) та глибокому аналізі українського національного характеру.

В. Рибалка безпідставно називає О. Кульчицького “справжнім українським Виготським”²³. Паралелі між працями обох вчених очевидні: увага до вершинних проявів особистості (персональна надбудова у О. Кульчицького, вищі психічні функції у Л. Виготського), утвердження активного та розвивального начала в особистості, постулювання цілісності внутрішнього світу людини. Звичайно, дослідники зверталися до інших, відмінних тем – наприклад, психологія українського характеру у О. Кульчицького або ж взаємозв’язок мислення та мовлення, причини кризи в психологічній науці, механізм інтеріоризації у Л. Виготського.

Таким чином, проблема особистісної активності в психології – це нова і водночас вже відома тема. Не звертаючись до поняття особистісної активності безпосередньо, О. Кульчицький розробив оригінальну психологічну концепцію, що пронизана ідеєю активності та особистісності і дозволяє новим поколінням науковців продовжувати творчу розробку різнопланових явищ, феноменів та закономірностей, що й забезпечить безперервність та продуктивність української психологічної науки.

²³ В. В. Рибалка, *Op.cit.*, с. 168.